

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Muhammed Coşkun. *Tefsirin İlk Çağları,*
Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri.
İstanbul: İFAV, 2019, 528 sayfa.**

Mesut KAYA*

Tefsir ilminin kavramsal çerçevesi, usulü ve literatürü, doğuşu, gelişimi, tarihsel süreçte yaşadığı değişim ve dönüşümü gibi alanlar, son dönemlerde önemli tartışmalara, kitap ve makalelere konu olmaktadır. Bu bağlamda hem tefsir tarihinin dönemlendirilmesi hem de dinamik yapısı içinde dönemlerin sağlıklı bir zemine yerleştirilip tefsirin yaşadığı değişim ve dönüşümün izinin derinlikli olarak sürülebilmesi önem arz etmektedir. Kimi teşebbüsler olmakla birlikte, bunun henüz tam ve bütünlüklü bir bakış açısıyla gerçekleştirilebildiğini söylemek güç görünmektedir.

Tefsir akademisine telif, tercüme ve tahkikleriyle önemli katkılar yapan Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları, Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* adlı kitabında, tefsir tarihine dair bir dönemlendirme denemesi yapmıştır. Hz. Peygamber ve sahâbe dönemini ele aldığı bu kitabında yazar, “Müslüman toplumun kutsal metin ile olan ilişkisinin önemli yönlerinden birini oluşturan ‘tefsir/nas yorumu’ faaliyeti ve kendi içinde teori ve uygulamayı barındıran kapsamlı bir disiplin” olarak nitelendirdiği tefsir ilminin (s. 21) “hazırlık”, “oluşum” ve “dönüşüm” dönemlerini tahlil etmeyi hedeflemiştir. İki cilt olarak tasarlanan kitabın bu ilk cildinde, hazırlık yani Hz. Peygamber dönemi ile oluşum döneminin başlangıcı yani sahâbe dönemi üzerinde durulmuştur. İkinci ciltte ise “tâbiün ve sonrasında birkaç kuşakta tefsirin kavramsal ve metodolojik olarak geçirdiği oluşum süreci ve sonrasındaki dönüşümün başlangıcının” tahlili yapılacaktır. Bu ikinci kitapta tâbiün dönemi, 1.-3./7.-10. asırlarda ciddi bir gelişim gösteren filolojik tefsir hareketi, sonrasında da Taberî (ö. 310/923), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934), İbn Ebi Hâtim (ö. 327/938) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi hicri 3. asrın sonu ile 4. asrın ilk yarısında yaşamış ve tefsir ilminde ilk dönüşümü gerçekleştirmiş olan müfessirler üzerinde durulacağı vaat edilmiş (s. 21, 22), tefsir tarihinin ilerleyen dönemleri ise kapsam dışı bırakılmıştır.

Coşkun, eserin girişinde bu genel çerçevenin ardından, filolojik tefsirin ortaya çıkışı, fıkıh ve kelim ilimleri ile bunların usullerinin teşekkülü, bu ilimlerin Kur'an tefsirine etkisi ile

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı. mesutkaya@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0884-8340.

Kur'an tefsirini biçimlendirmesi ve dönüştürmesi üzerinde durmuştur. Yazarın burada dile getirdiği ve ikinci kitabın omurgasını teşkil edeceği anlaşılan temel iddiası ise mezkûr dört müfessirin “kendilerini önceleyen fıkıh ve kelim tartışmalarında varılan konsensüsleri yansıttıkları, bu isimlerin öncesinde nasların anlaşılacağı ana çerçevelerin belirlenmesine yönelik daha temel tartışmaların yapılmış olduğu ve böylesine kapsamlı tefsirlerin yazımını mümkün kılan şeyin bu ana çerçevelerin belirlenmesi olduğu”dur (s. 23). Dolayısıyla yazar, tefsir ilminin Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması faaliyetinin ancak bir kısmını karşıladığını, fıkıh ve kelim disiplinleri ve usullerinin de bu esas gaye etrafında döndüğünü dile getirmektedir. (s. 17) Bu bakımdan Kur'an tefsirinin fıkıh ve kelim gibi disiplinlerle kesiştiği ve hatta tefsiri dönüştürdüğü bu noktayı da tahlil etmeyi böylelikle tefsir ilminin diğer ilimlerdeki gelişmelerden bağımsız düşünülemediğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Yazarın bu noktadaki tespiti kayda değerdir. Şöyle ki, Mu'tezile'nin kelim ilmini inşa çabaları, onların karşısında duran Ehl-i hadis ile Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve İbn Küllâb (ö. 240/854) gibi ilk Sünnî kelimcilerin nasları anlama çerçevesi etrafında yürüttükleri tartışmalar, Taberî ve Mâtürîdî gibi müfessirlerin Kur'an üzerinde yorum üretirken yaslanabilecekleri esaslı bir zemin oluşturmuştur. Aynı durum fıkıh mezheplerinin teşekkülü sürecinde yaşanan, “naslardaki hükümlerin illetlerinin tespit edilmesi, bu illetler üzerinden kıyasların yapılması, istihsân, maslahat gibi kaidelerin naslardan normatif önermeler çıkarsamadaki metodolojik meşruiyetleri, rivayet olgusunun dinin teorik ve pratik alana ilişkin normlarının belirlenmesindeki işlevi” gibi konulardaki velut tartışmalar için de söz konusudur. Bütün bu süreçler yaşanırken esasen tefsir de dönüştürülmüştür (s. 24). Yazar tefsirin dönüşümündeki bu temel etkenleri belirledikten sonra, tefsir tarihi araştırmalarına yeni bir perspektif getirecek şu savını tekrarlamaktadır: “Bu tez yeterli ölçüde olgunlaştırılabilirse adı geçen isimlerin sonrasını da kapsayan bütün bir tefsir tarihinin özellikle kelim ve fıkıh usulü metinleri üzerinden yeniden yazılmasını önerecek kadar geniş mantıksal sonuçlara varabilecek niteliktedir” (s. 23, 24, 25).

Öncelikle “hazırlık”, “oluşum” ve “dönüşüm” dönemleri adlandırmaları, tefsir ilminin doğuşu ve gelişim süreçlerini tanımlamak bakımından dikkat çekicidir. Çünkü alışlagelen tasnifte Kur'an'ın “nüzül dönemi”, tefsirin de “teşekkül dönemi”nden söz edilir veya tefsirin dönemleri kabaca “tedvin öncesi” ve “tedvin sonrası” diye ayrılır. Fakat genellikle bu dönemler, temel dinamikleri dikkate alınarak yeterince tahlil edilmemekte, sonraki süreçler herhangi bir tasnife tabi tutulmadan, rivayet-dirayet, kelami-fıkhi-mezhebî gibi çeşitli kategorilerle sathi olarak tasvir edilmektedir. Yazar ise bu değerlendirmelerin ötesinde, değişen şartlar çerçevesinde tefsirde meydana gelen değişim ve dönüşümleri hesaba katarak, Hz. Peygamber sonrası tefsir disiplininde yaşanan gelişmeleri ve oluşan ana yapıları ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu şekilde bir dönemlendirme bu bakımdan anlamlı olmuştur.

Burada yazarın, “hazırlık” dönemi olarak isimlendirdiği Hz. Peygamber dönemiyle ilgili tahlil ve tenkitleri de önemlidir. Nitekim yazar, tefsirin doğuşunun Hz. Peygamber'e kadar götürülmesinin reel bir karşılığı olup olmadığını tartışmış ve Hz. Peygamber'in Kur'an

tefsirindeki rolü üzerinde durmuştur. Yazara göre tefsirin Hz. Peygamber'le başladığı fikri “retorik” düzeyinde kalmıştır ve esasen Hz. Peygamber'in tefsiri olarak sonraki dönemlerde anılan rivayetlere özellikle ekollerin teşekkülü döneminde belli işlevler yüklenmiştir. Hâlbuki rivayetler, nüzul döneminde zaten anlaşılan Kur'an'ı tefsir etme amacının değil, doğrudan tebliğ, tatbik ve teşri yetkisinin bir sonucu olarak Hz. Peygamber'den sadır olmuştur. Nüzul sonrası dönemde ise Hz. Peygamber'in bütün bu uygulamaları dini pratiğin tespiti (fıkıh) açısından olduğu kadar Kur'an'ın anlaşılması (tefsir) açısından da oldukça önemli ve belirleyici bir rol oynamıştır (s. 37). Zaten Kur'an'ın doğrudan muhatapları olan sahâbenin Kitâb'ın “saf” ve “otantik” dilini, içine doğduğu kültürü bilmeleri, dolayısıyla da anlamadıkları sınırlı sayıda ayetin olması, yazarın ifadesiyle “arızî, tikel ve sıra dışı” bir durumdur.

Yazar daha sonra çağdaş anlama ve yorumlama kuramları üzerinden Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin teknik anlamda tefsir olup olmayacağı üzerinde durarak “Tefsir Hz. Peygamber devrinde başlamıştır” yargısını tartışmaktadır. Hz. Peygamber'in tefsirini “Kur'an'da bulunduğu hâlde anlaşılmasında zorluk çekilen ya da yanlış anlaşılan kelimelerin/ayetlerin Hz. Peygamber tarafından izah edilmesi” şeklinde tanımlayan yazara göre esas nokta, tefsir edilen şeyin “anlaşılma alanı”ndan çıkarılıp “anlaşılabilirlik alanı”na taşınmasıdır. Bu tanım, yazarın bundan sonra üzerinde ilerleyeceği, Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin bu tanıma karşılayıp karşılamadığını tespit açısından önem arz etmektedir.

Kitapta, Hz. Peygamber'in tefsir tarihindeki yeri, beyan kavramı üzerinden de tartışılmaktadır. Yazara göre Hz. Peygamber'in anlaşılmayan bir hususu açıklaması anlamında düşünüldüğünde beyan, Hz. Peygamber'in tebliğ görevine ilave bir görev olarak düşünülmüş olmaktadır. Hâlbuki yukarıda zikredilen gerekçeler dikkate alınarak beyan, kelimenin kökenindeki “ta'bir, kelam ve meramını ifade etme” gibi anlamlarından hareketle Hz. Peygamber'in tebliği veya doğrudan teşri'i yani hüküm koyma görevinin bir ifadesi olarak düşünülmelidir. Yazara göre Şâfiî'nin (ö. 204/807), beyanın mahiyetine dair tespit ettiği usul kaidelerinden de hareketle Hz. Peygamber'in beyanının Kur'an'da anlatılan fakat anlaşmazlık arz eden bir hususun izahı ya da tefsiri değil, kısmen müstakil sayılabilecek bir teşri faaliyeti olarak değerlendirilmesi vakıya daha uygundur. Diğer bir deyişle “Hz. Peygamber'in beyanı” ifadesinin doğrudan “Hz. Peygamber'in tefsiri” olarak anlaşılması dikkatsizlik olacaktır, çünkü onun bir nassı onaylayan ifadeleri teknik olarak beyan olabilirse de tefsir sayılamayacaktır (s. 64, 65).

Yazar, Hz. Peygamber'in veya sünnetin Kur'an'ı tefsiri bağlamında delil olarak başvuru alan en-Nahl suresi 44. ayeti ele alıp ayetteki “li-tübeyyine” (açıklayasın diye) ifadesinin erken dönemlerdeki tefsirlerde nasıl anlaşıldığına değinmektedir. Özetle Taberî, Mâtürîdî ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) kadar bu ibarenin tefsirine rastlanmaz. Taberî ibareyi “li-tu'arrifehum” (onlara bildiresin), Mâtürîdî “gayb haberlerinin açıklanması, insanların birbirlerine ve Allah'a karşı mesuliyetlerinin öğretilmesi ve haram-helal gibi hususların bildirilmesi”, Semerkandî ise “li-tekrae” (okuyasın diye) şeklinde açıklayarak ortak bir zeminde

buluşmaktadırlar. Dolayısıyla ilk dört yüzyılda bu ifadeye Hz. Peygamber'in veya sünnetin Kur'an'ı tefsiri anlamı verilmemiştir. İlk kez Sem'ânî (ö. 489/1096) tarafından dile getirilen bu anlam Begavî (ö. 516/1122) ve (iki görüşten biri olarak) İbn Atıyye (ö. 541/1147) gibi müfessirlerce sürdürülmüştür. Böylelikle beyana, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsiri anlamının yüklenmesi sonraki dönemlerde yaygınlık kazanmıştır. Nitekim ayetin siyakı da mezkûr beyanın "tebliğ veya teşri" anlamında olduğunu ortaya koymaktadır.

Doğrusu ilk dönem tefsirlerinde kelimenin tefsir anlamına rastlanmaması oldukça dikkat çekicidir. Zira kitapta değinilmeyen Yahya b. Sellâm (ö. 200/815) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi müfessirler bu ifadeyi açıklamazlarken İbn Ebî Hâtim ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) gibi yine 4./10. yüzyıl müfessirleri de "Onlara helal ve haram kılınanları",¹ "farzlar, hükümler ve hadler"² şeklinde tefsir etmektedirler. Ayrıca yine Nahl suresinde geçen "Kur'an'ın, onların ihtilaf ettikleri şeyi beyan etmek"³ için indirildiği ifadesi de beyanın tefsir değil, tebliğ anlamını desteklemektedir.

Yazar, bundan sonra Hz. Peygamber'den tefsire dair gelen 200 rivayeti tek tek değerlendirir. Buradaki değerlendirmede rivayetlerin sahih veya zayıf olmaları, tefsir işlevlerinin bulunup bulunmaması ve Hz. Peygamber'den rivayetin geldiği konuda sahâbe ve tâbiûn arasında bir ihtilaf vaki olup olmaması kriterleri dikkate alınmıştır. Üçüncü kriter gereği bir konuda Hz. Peygamber'den sahih ve tefsir işlevi olan bir rivayet gelmişse aynı konuda sahâbe ve tâbiûnun görüş bildirip ihtilaf etmeleri makul değildir. Eğer sonradan bir ihtilaf meydana gelmişse, bu ilk iki neslin Hz. Peygamber'den gelen rivayeti tefsir olarak algılamadıklarını gösterir. el-Bakara 238. ayetteki "es-salâtü'l-vüstâ" konusu buna örnek verilebilir. Allah Resûlünden "Salât-i vüstâ, ikinci namazdır" rivayeti geldiği hâlde, sahâbe, tâbiûn ve sonraki ulemeden bu namazın "sabah" ve "öğle namazı" olduğuna dair görüşler gelebilmiştir (s. 84-9). Yazarın ikinci, yani Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin tefsir işlevi taşıyıp taşımadığı, rivayetin bir ayetin anlamını "ortaya çıkarıcı" mı yoksa "pekiştirici" mi olduğu meselesindeki yaklaşımları, kendisinin de ifade ettiği üzere doğası gereği bir öznel içerimdir. Aslında yazar, bir rivayetin tefsir işlevinin olup olmadığını tespit ederken güçlü argümanlar ileri sürmüşse de tefsir işlevi olmadığı belirtilen bazı rivayetler zamanımıza kadar Hz. Peygamber'in tefsirinin önemli örnekleri olarak zikredilmiştir ve bunlar farklı bir bakış açısıyla Hz. Peygamber'in tefsiri olarak görülebilir (8. Vasat ümmet ve 13. Boşanma konuları).

Coşkun, tek tek ele aldığı rivayetlerden çıkan sonuçları daha da somutlaştırmak üzere belirlediği kriterlere göre üç ayrı tabloda, rivayetleri yüzdelik dilimlere ayırmış, ilave tablolarla da bu üç kriterin kesişim oranlarını belirlemiştir. Bu sonuca göre Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerden tefsir işlevi çokça bulunup sahih olan ve sonradan herhangi bir ihtilafa konu olmayan rivayetlerin sayısı 10 olup bu da toplam rivayetlerin %5'ine tekabül etmektedir.

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir* (nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419, V, 2289.

2 Nehhâs, *İrâbü'l-Kur'ân* (nşr. Abdülmün'im Halil İbrahim), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421, II, 251.

3 16/en-Nahl: 64.

Tefsir işlevi bulunup sahih olsa da ihtilafa konu olan rivayetler ise 13 adettir ve %7 oranındadır. Aynı şekilde tefsir işlevi az olup senedleri de sahih olan, herhangi bir ihtilafa konu olmayan 13 rivayetlik (%7) bir grup daha bulunmaktadır. Burada ilk sırada zikredilen rivayet grupları ayrıca incelenmiş, neticede “Kur'an'ın hitabında anlaşılma arz eden hususların izah edilmesi anlamında bir tefsir faaliyetinin Hz. Peygamber'le başladığını düşünmenin gerçekliğe uymayan abartılı bir değerlendirme olduğu” sonucuna ulaşılmıştır (s. 331).

Coşkun “Hazırlık-Oluşum Dönemi: Sahâbe Nesli ve Tefsir” başlıklı İkinci Bölüm'de sahâbenin tefsir ilmindeki yerini, yine bilinenden farklı bir yöntemle ele almıştır. Kur'an, Hz. Peygamber'e sıklıkla atıf yaparak onun müminler nezdindeki otoritesini pekiştirmiş, bu otorite fikri sonrasındaki halifeler için de yerleşik hâle gelmiştir. Daha açık bir ifadeyle Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve -hilafetinin ilk altı yılında- Hz. Osman'ın ve diğer bazı sahâbilerin çok güçlü bir otoritesi vardı. Hz. Osman'ın mushafları istinsah ettirip İslâm merkezlerine göndermesi süreci ve sonrasında ortaya çıkan ihtilaflarla bu otorite zayıflayıp artık mushafa geçmiştir. İlerleyen süreçlerde ise otorite, ulemaya ve mezhep imamlarına intikal etmiştir.

Gerek ilk halifeler gerekse o dönemdeki sahâbiler Kur'an tefsirini başlıca bir uğraş alanı olarak görmemişlerdir. Kur'an tefsiriyle daha ziyade İbn Mes'ûd gibi Hicaz dışında Kur'an muallimi olarak görevlendirilen veya Übey b. Ka'b gibi tâbiûn nesline Kur'an öğretme vazifesi olan ya da genç bir sahâbî olduğu için Kur'an'ın nüzulüne dair bilgi eksikliğini vahye şahitlik eden diğer sahâbilerin birikimiyle gidermeye çalışan ve özellikle ihtilafların yoğun olarak ortaya çıktığı bir dönemde bu birikimini tâbiûn nesline aktaran İbn Abbas'ın iştigal etmesi de bunun bir göstergesidir. Burada özellikle İbn Abbas'ın tefsirde öne çıkması ve bazı tefsir rivayetlerinin kendisine izafe edilmesine dair çözümlemeler ve onun Nâfi' b. el-Ezrak ile aralarında geçen, *Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak* adıyla meşhur diyalog metninin kaynaklarının izinin sürülmesi ve sonraki Meâni'l-Kur'ân metinleriyle karşılaştırılması oldukça faydalı olmuştur. Ardından yazar, adları daha çok tefsirle anılan sahâbilerin rivayetlerini, belli kategoriler dâhilinde değerlendirmekte ve sahâbe arasındaki ihtilafların Kur'an'ın yorumu çerçevesinde şekillenen görüş ayrılıkları olmadığı sonucuna varmaktadır. Bu nedenle sahâbe döneminde tefsirin henüz bir disiplin hâline geldiğini söylemek zordur. Dolayısıyla teknik ve terimsel anlamda bir tefsirin ancak sahâbeden sonraki kuşakta, tâbiûn döneminde bir olgu olarak ortaya çıktığını düşünmek daha isabetlidir. Ancak tefsirin bir olgu olarak tezahürünü hazırlayan faaliyetler bu süreçte gerçekleştirilmiştir.

Tefsirin İlk Çağları adıyla Kur'an yorumunun hazırlık ve oluşum dönemlerinin ele alındığı bu çalışma, Kur'an tefsiri üzerine yeniden düşünmemizi sağlayacak ve daha çok belli ezberlerin ve klişe ifadelerin tekrar edildiği deskriptif çalışmaları açacak önemli bir girişimdir. Tefsirin teşekkül dönemi öncesi zeminini teşkil eden hazırlık dönemini nasıl değerlendirmek gerektiğine dair ciddi tespit ve tahliller içeren eserde, tefsir ilminin oluşumuna etki eden faktörlere dair bazı hazırlayıcı bilgilere de verilmiş, yazılacak ikinci cilde yönelik bir merak da uyandırılmıştır. Alt başlık olarak “Oluşum Dönemi”nden söz edilmişse de bu,

oluşuma zemin teşkil eden hazırlık döneminde kalmış, oluşum yani tâbiûn dönemi ve onu izleyen yüzyıllardaki tedvin hareketleri bir sonraki cilde bırakılmıştır. Gelecek ikinci ciltle birlikte tefsir tarihini sistemli bir şekilde dönemlendirip bu dönemlerdeki dönüşüm ve değişimleri belirlemek ve dönemlerin kendi içindeki hususiyetlerini sağlıklı olarak değerlendirmek mümkün olacaktır.

Son olarak bazı teknik eksikliklere dikkat çekmek faydalı olacaktır. Kitapta bazı isimlerin yazımında birlik yoktur. Bunlara Zührî, Zuhrî, Cüveynî, Cuveynî örnekleri verilebilir. s. 81'de Leys b. Selîm diye tespit edilen râvi, Leys b. Süleym (ö. 143/760-761), İbnü't-Tîn es-Sefâkîsî de Sefâkusî olmalıdır (s. 349). s. 74'te Hz. Peygamber'e nispet edilen bir sözün, Katâde'ye ait olduğu sadedinde tâbiûn kavli -maktû olması gerekirken- sehven mevkûf diye yazılmıştır. Her çalışmada olduğu gibi doğal bazı yazım yanlışları da vardır: açından (açıdan, s. 24, 365), tasavur (tasavvur, s. 35), daya (daha, s. 64), s. Hz. Peygambere (Hz. Peygamber'e, s. 82), Mushafların (Mushafları, s. 352), o dur ki (odur ki, s. 357), br (bir, s. 365), Abbas'î (Abbasî, s. 366), **İkrime** (İkrime, s. 367), yanı (yanı, s. 383).